nata u unutarnji prostor vrtića. Tijekom pedagoške godine u skupini se koriste različiti prirodni materijali kako bi djeca mogla istraživati i učiti kroz neposredan kontakt s materijalima iz okoline. Iako takav pristup ima svoju vrijednost, ne može zamijeniti autentično iskustvo boravka u prirodi. Neposredno promatranje, kretanje i doživljaj prirodnog okruženja predstavljaju najprirodniji i najcjelovitiji način učenja. No, u svakodnevnom radu često su prisutna organizacijska ograničenja koja otežavaju češće izlaske izvan vrtićkog okruženja. Upravo zato dodatnu važnost ima uloga odgojitelja u pronalaženju raznih načina približavanju prirode djeci, ali i u osvještavanju roditelja. Dokumentiranjem aktivnosti, prikazivanjem odgojno-obrazovnog rada u području održivog razvoja i uključivanjem roditelja moguće je potaknuti prijenos tih vrijednosti i u obiteljsko okruženje.

Dodatnu vrijednost knjige čine i konkretne implikacije za praksu koje autorica iznosi na kraju. One uključuju prijedloge poput uvođenja edukativnih vrtova, upoznavanje kulturne i prirodne baštine, organiziranje posjeta šumama, farmama ili zvjezdarnicama te osmišljavanje istraživačkih aktivnosti uz pomoć laboratorija u predškolskim ustanovama. Nadalje, ističe se važnost obilježavanja ekološki značajnih datuma, čime se djeci na primjeren način približavaju teme zaštite okoliša. Navedeni prijedlozi posebno su vrijedni jer nude konkretne smjernice koje se mogu prilagoditi različitim uvjetima rada i izravno primijeniti u svakodnevnoj praksi.

Uz brojne vrijednosti, može se uočiti kako knjiga ponegdje ostaje na razini teorijskih razmatranja i prikaza istraživanja dok bi veći broj konkretnih i detaljno razrađenih primjera iz prakse dodatno pridonio njezinoj primjenjivosti. Također, pojedini koncepti, poput šumskih vrtića, u postojećim uvjetima rada nisu uvijek lako ostvarivi i mogu predstavljati izazov za odgojitelja, ali su ipak poticajni jer ukazuju na vrijednost takvog pristupa u suvremenom društvu.

Zaključno, knjiga Dunje Anđić pruža cjelovit i poticajan uvid u važnost igre i prirode u odgoju i obrazovanju za održivi razvoj. Njezina vrijednost očituje se u povezivanju teorije i prakse te u poticanju odgojitelja na promišljanje vlastitog djelovanja. Iz perspektive odgojitelja, knjiga predstavlja vrijedan izvor ideja i poticaja za unapređenje rada, a osobito u kontekstu jačanja dječje povezanosti s prirodom i razvoja odgovornog odnosa prema okolišu.

Daniela Rak

DOI https://doi.org/10.17234/SocEkol.35.2.7

Lidija Stojanović, Goran Đurđević i Suzana Marjanić (ur.)
EKOANTROPOLOGIJA – IZMEĐU ČOVJEKA I OKOLIŠA
BoroGrafika, Skopje, 2024., 257 str.

Zbornik radova *Ekoantropologija: između čovjeka i okoliša* proizašao je iz istoimene međunarodne konferencije koja je održana 2023. godine u Skopju te predstavlja ključan doprinos suvremenim istraživanjima odnosa čovjeka i okoliša. Trodnevni program okupio je četrdesetak stručnjaka

iz osam zemalja te je organiziran u osam sesija kojima su obrađene teme ekozofije, ekokritike, odnosa ljudskog i neljudskog te izazovi posthumanizma. Zbornik radova, napisan na engleskom i makedonskom jeziku, podijeljen je u tri tematske cjeline: ekoantropozofija, ekonaracije i ekoumjetnost.

U predgovoru Zbornika, pod nazivom *Ekoantropologija: između čovjeka i okoliša. Uvod u južnoslavenska ekoantropološka istraživanja* (str. 11-34), urednici Lidija Stojanović, Goran Đurđević i Suzana Marjanić, ističu problematiku nužnosti prepoznavanja ekologije kao vitalnog područja interdisciplinarnih istraživanja unutar humanističkih znanosti o okolišu. Autori ističu kako je tradicionalna ekološka antropologija kritizirana zbog statičnosti i pojednostavljivanja složenih sustava što je usporavalo dublje razumijevanje dinamike između ljudi i prirode. Moderna ekoantropologija danas nadilazi antropocentrizam, prepoznajući važnost autohtonog (domorodačkog) znanja te ulogu ne-ljudskih aktera i objekata u svijetu. Autori stoga biraju pojam „ekoantropologija" kako bi naglasili povratak konceptu kućanstva (oikos) i nadišli strogu podjelu između čovjeka i resursa.

Prva tematska cjelina, *Ekoantropozofija* (str. 35-97), istražuje neljudske perspektive i studije o odnosima ljudi i životinja. Rad slovenskog antropologa Bojana Baškara: *Otvaranje humanističkih znanosti prema neljudskom. Kojem neljudskom?* (str. 35-48) analizira različite pristupe unutar studija o odnosu ljudi i životinja kao i etnografije više vrsta, te daje pregled i kritičku raspravu odabranih pristupa, škola i trendova u antropološkom proučavanju odnosa ljudi i životinja. Primarni fokus stavljen je na francuske etnoekološke tradicije, multispecijske etnografije i nedavna dostignuća u francuskim studijama životinja gdje centralno mjesto zauzimaju autori Philippe Descola, Bruno Latour i Donna Haraway. Među navedenima, Baškar ističe Descolaa koji na tragu Latoura i Haraway izbjegava upotrebu pojma *priroda* koristeći terminologiju *ljudsko* i *neljudsko*, te postavlja pitanje o nužnosti otvaranja antropologije prema neljudskom. Koristeći pojam „simetrična antropologija" Bruna Latoura, on nastoji premjestiti neljudsko s periferije u samo središte društvenog života, smatrajući kako je taj korak esencijalan da bi se antropologija oslobodila antropocentrizma i sociocentrizma. Jer, prema Jocelyne Porcher, društvo ne postoji bez životinja koje su njegovim integralnim dijelom i stoga Descola postavlja potrebu transformacije antropologije Lévi-Straussa u vidu odmaka sveukupnog neljudskog od percepcije pukog simboličkog resursa.

U radu *Estetika okoliša i kritika flore* (str. 49-54), autor Ivan Džeparoski raspravlja o humanističkim znanostima o okolišu kroz prizmu estetike okoliša. Autor kao glavni cilj rada ističe ukazivanje na važnost ekološke estetike unutar estetike u kontekstu suvremene poezije i novouspostavljene kritičke metode „botaničke kritike". Džeparoski ističe kako bez flore nije moguće interpretirati i razumjeti ni čovjeka, ni svijet životinja, niti prirodu u cjelini. Na tragu Batesonove "ekologije uma" autor stavlja pjesnike u fokus na način da svojim radom svjesno i nesvjesno doprinose konstrukciji prijeko potrebne bioetike uma. Svrha navedenog konstrukta ogleda se u nužnosti internalizacije svjesnosti o simbiotičkom odnosu čovjeka i flore čemu je cilj buđenje holističke eko-empatije. Kako

bi se razumjeli novi pristupi flori, postavlja se potreba drugačijih tumačenja. Stoga autor uvodi pojam "kritika flore" kao zamjenu za pojam "botaničke kritike".

Dejan Donev radom *Nekoliko misli o ekocentrizmu* (str. 55-62) propituje bioetiku, ekocentrizam i antropocentrizam. Autor upozorava na disfunkcionalnost biotičke zajednice čije su postojanje razotkrili problemi "novog vremena" koji su u tradicionalnom pristupu zanemareni. Nadalje, ističe se nužnost odmaka od koncepata "čovjeka kao isključivog moralnog subjekta" i "zemlje kao sredstva za postizanje ciljeva" koji su u pozadini odvajanja čovjeka od prirode čega posljedice vidimo u današnjoj realnosti opće socio-ekološke krize. Usred svjesnosti o uzročno-posljedičnom odnosu prirode i čovjeka postavlja se potreba širenja granica antropocentrične etike te se autor pita: "Izlazi li ekocentrizam na scenu?"

Polazeći od premise da tehnologija stvara ovisnost o udobnosti otupljujući ljude i potičući pasivnost, Tatjana Miljovska u radu *Pokret za ekokulturu i mir* (str. 63-80) istražuje kako u suvremenom neoliberalnom diskursu duhovna kriza korespondira s ekološkom krizom. Autorica zaziva "kvantni skok u svijesti" ističući važnost dokidanja konzumerističke alijenacije suvremenog čovjeka, te naglašava značaj razvoja eko-svijesti kako bi došlo do zaokreta u kulturi preferencije rata i kulta fetiša (posjedovanja).

U fokusu rada *Arbor mundi – Axis mundi* (str. 81-96) Jasminke Ristovske Pilički-ove odnos čovjeka i kozmosa elaboriran je kroz trostruko konceptualiziranu strukturu i simboliku u vidu stabla kao svetog koje je, sa svojim granama u nebu i korijenjem u podzemlju, idejna centralna točka religija i mitologija diljem svijeta. Autorica stavlja u komparativni odnos drvo života (plodnosti) kao ženski princip i kozmičko drvo tj. „drvo svijeta" (*arbor mundi*) i „os svijeta" (*axis mundi*) kao najčešće muški princip. U simbolici i strukturi *arbor mundi* i *axis mundi* isprepleću se ženski i muški principi. *Axis mundi* kao muški princip predstavlja os koja stabilizira i spaja, ali ona ujedno prolazi kroz žensko središte svijeta. S druge strane, *arbor mundi*, iako ima mušku vertikalnu strukturu, utjelovljuje i žensku funkciju u smislu plodnosti (rađanja) tj. ciklusa života. Kao simbol integralnog kozmosa – središnje točke iz koje se razvija život, te osi svijeta koja povezuje tri prostorne zone: gornju (nebo – grane), srednju (zemlja – deblo) i donju (podzemlje – korijenje) – narativ stabla kao svetog je narativ supostojanja i ravnopravnosti, a ne subordinacije i dominacije.

Prvu tematsku cjelinu zaključuje Eli Lučevska radom *Sveti susreti sa životinjama – iskonsko jedinstvo s prirodom* (str. 97-112). Autorica je interakcionističkim pristupom kulturne ekologije istražila koncept stvaranja „eko-kozmosa" svetog pustinjaka. Odnos svetaca, prvenstveno pustinjskih stanovnika, s divljim zvijerima s kojima su održavali stalni kontakt predstavlja primjer prilagodbe staništu. Ovaj religijski kontekst suprotstavlja imperativ ekosvijesti antropocenu i svjedoči kako je koegzistencija čovjeka i prirode moguća.

Druga tematska cjelina, *Eko-narativi i eko-naracija* (str. 113-172), bavi se kulturnim narativima u ekoantropologiji. U radu *Odnos između totemskog iskustva i psihopatologije: novi nalazi istraživanja* (str. 113-124), Zhilong Yan i Aixin Zhang ističu potrebu za novom disciplinom – „to-

temskom psihopatologijom" – koja proučava psihološki utjecaj totemskih uvjerenja i iskustava u kontekstu terapeutske prakse. Autori disciplinu smatraju odgovorom na, prema globalnim psihijatrijskim podacima, zabrinjavajući porast neurastenije i mentalnih bolesti. Stoga postavljaju imperativ totemskog iskustva koje bi jedinstvenom duhovnom vezom formiranom sa simboličkim entitetom ili organizmom vratila otuđenim pojedincima osjećaj pripadnosti i identiteta.

Emilija Apostolova Čalovska radom *Građevinski materijali i tehnike gradnje crkava preporoda u 19. stoljeću u Makedoniji: od prirode i prema njoj* (str. 125-138), kao čistu suprotnost uzurpatorskoj prirodi suvremene arhitekture, ističe vernakularnu, tradicijsku, odnosno narodnu arhitekturu u vidu koncepta minimalnog ekološkog otiska i održivosti, koji se oslanja na lokalne materijale, klimatske uvjete i tradiciju gradnje u skladu s prirodom.

Ekoantropologija i folkloristika (str. 139-148) Lidije Stojanović propituje intersekcionalnost ekoantropologije i folkloristike s fokusom na ekologiju tradicije i posthumani folklor, pružajući okvir za razumijevanje odnosa između antropologije, folkloristike i ekologije. Autorica ističe koncept svete ekologije, konstruiran na osnovama kulturne ekologije koja religiju, kao središnji element svakog društva, tumači u vidu ideološkog proizvoda proizašlog iz interakcije čovjeka i njegovog prirodnog okoliša.

Anđela Gruber Taškovska u radu *Kada ćemo prestati ubijati vilu?* (str. 149-162), naglašava kako su na svom evolucijskom putu dominantne kulture potisnule arhetip Velike Majke iz civilizacije na margine divljine. Autorica govori o potrebi dokidanja demonizacije mitskih bića poput vila, zmajeva i zmija. Uvođenjem lika heroja, koji ubija navedena "zla" mitska bića, u narativ održava se patrijarhalni diskurs potrebe osvajanja i dominacije nad "drugim", pogotovo nad ženom i prirodom. Stoga je potrebna rekonstrukcija mitova izvan patrijarhalnog konteksta s ciljem remodeliranja uvriježenih vrijednosti i kulturnih normi uvažavajući raznolike narative koji slave intersekcionalnost života.

Rad *Prostor između biljaka i ljudi: mogući pogled na dijakroniju Sredozemlja* (str. 163-172) Sani Sardelić metodom promatranja i metodom participativnog promatranja propituje prehrambene prakse mediteranskih otoka. Cilj navedenoga je uočiti promjene u odnosu ljudi spram prehrane komparirajući prehrambene navike prakticirane u prošlosti s prehrambenim navikama sadašnjosti. Temeljna karakteristika mediteranske prehrane je održivo i sezonalno korištenje neposrednog okoliša koje je u prošlosti bilo pitanje preživljavanja. Autorica smatra kako te pretpovijesne prakse mediteranske prehrane mogu biti primjer mogućeg puta k oporavku okoliša i razvoju ekološke svijesti.

Treća tematska cjelina, *Ekoumjetnost* (str. 173-254), uranja u teme ekoantropologije prezentirane u širokom spektru umjetničkih izražaja od tekstova do digitalnih svjetova. Potaknuta uvođenjem ekokritike u polje književnosti, Jasmina Mojsieva-Gusheva u radu *Životinje u makedonskoj poeziji interpretirane iz ekokritičke perspektive* (str. 173-184) propituje utjecaj eko-aktivizma i implementiranja zelenih politika na preispitivanje reprezentacija i tretmana životinja u suvremenoj makedonskoj poeziji. Suprotstavljajući homocentričnu poeziju prirode i ekocentričnu ekološku poeziju, primjećuje prisutnost analitičkog

zaokreta po pitanju prikaza faune u poetskom izričaju. Navedeni zaokret ogleda se u odmaku od homocentrizma uslijed prisutnosti dominacije svijesti o jedinstvenosti životinjskog svijeta i konekciji istog s čovjekom i okolišem.

Rad Branislava Oblučara *Politika iz zraka, šume i vode – ekokritičko čitanje romana Mačak na kraju svijeta Roberta Perišića* (str. 185-198) analizira navedeni roman u kontekstu okolišnog teksta čija je glavna značajka imaginacija. Srž ovog ekofikcijskog romana jest odnos čovječanstva i prirode. U njemu životinjski likovi stoje ravnopravno s ljudskim likovima. Roman reflektira ekokritički pristup traganju za uzrocima ekološke krize, kao i cilj praćenja isprepletenosti ekoloških i povijesnih procesa. Ovaj novi žanr na balkanskom prostoru propituje važne ekokritičke teme: od ekološke imaginacije, preko etike brige, do koncepta kućnih vrsta.

Priroda u performans umjetnosti: land art, zemljani radovi – reminiscencija – zelena umjetnost u Hrvatskoj (str. 199-216) Suzane Marjanić osvrt je na njezin rad *Priroda u performansu* iz 2014. godine. *Land art* je postavio izazov dematerijalizacije umjetničkih djela i dekonstrukcije principa izloženosti tržištu istih. Stoga autorica kao imperative postavlja nužnost kritičkog uključivanja globalnih umjetničkih praksi (kao što je *land art*) i građanskih inicijativa usmjerenih na okoliš.

Kinematična Gaia hipoteza (str. 217-230) Grażyne Gajewske analizira film Jaca Bouwera *Gaia* (2021.). Poseban fokus rada stavljen je na analizu odnosa ljudi i neljudskih entiteta kao simboličku interpretaciju muških i ženskih uloga u filmu. Koristeći mit o primordijalnoj majci, priroda se prikazuje kroz prizmu ekofeminizma povezujući filmske protagoniste Žene-Prirode i Životvornog Drveta s idejom Zemlje u vidu samoregulirajućeg sustava čija je svrha održanje života. Postavlja se i pitanje: "Stoje li u filmu kultura i priroda na suprotstavljenim stranama ili čine posthumanističku prirodno-kulturnu cjelinu?"

Koraljka Meštrović radom *Kukci u svemiru: zašto ljudi izvanzemaljace doživljavaju kao štetočine* (str. 231-238) na primjeru filmova *Svemirski vojnici* (*Starship Troopers*) i *Enderova igra* (*Ender's game*) istražuje kako pretežno zoomorfni insektoidni prikaz vanzemaljaca odražava ljudske strahove i društvene strukture. Propitujući razloge percepcije takvih bića neprijateljskima i opasnima, autorica ističe, u prvom redu, antropocentrični pogled na svemir.

Neuromoduli, slobodna volja i etička igra: dihotomija u videoigri Prey (str. 239-254) Kristine Dimovske istražuje videoigru *Prey* kroz prizmu analize načina na koji igrači koristeći tehnološke prednosti igraju navedenu igru i ishoda te igre kao posljedica njihovih odluka. U igri slobodniji, odnosno, intuitivni način igranja rezultira lošijim ishodima za razliku od restriktivnijeg "etički ispravnog antropocentričnog" pristupa. Ti mehanizmi su predmetom analize u cilju istraživanja dihotomije identiteta, slobodne volje i moralne svijesti, propitujući ujedno i ljudsku sebičnost koja pod izlikom progresa teži pokoravanju "drugog". Autorica propituje granice identiteta, opseg ljudske kontrole nad tehnološkim napretkom i načine na koje se on koristi postavljajući pitanje ugrožava li tehnološki napredak društveni moralni kompas. Međutim, pitanje je: "Ako je moral nepisani zakon, tko ga onda propisuje?"

U zaključnom *Osvrtu* (str. 255-257) Zlatko Bukač ocrtava ekoantropologiju kao in-

kluzivno i metodološki raznoliko područje istraživanja koje obuhvaća različite koncepte i područja, uključujući ekokritiku, ekofeminizam i ekohistoriju, čime predstavlja vrijedan dodatak eko-diskursu te zaključuje kako navedeno čini ovu publikaciju inovativnom i nužnom u kontekstu rastuće važnosti promišljanja prirode i okoliša u sferi ekološke humanistike.

Sanja Čokolić

DOI https://doi.org/10.17234/SocEkol.35.2.8

Ana Smokrović
ŠTO JEDEŠ? – MITOVI, ISTINE I STVARNOST NA TANJURU
Planetopija, Zagreb, 2024., 217 str.

Kada vam tko spomene Italiju, vjerojatno vam prvo padne na pamet pizza, a Francusku, nakon Eiffelova tornja vrlo vjerojatno pomislite na njihove delicije. No jeste li se kada zapitali kakvu hranu netko veže za Hrvatsku? Autorica ove knjige sasvim sigurno jest. U djelu *Što jedeš?* Ana Smokrović propitkuje teme koje nadilaze samu hranu, ali ih autorica svojom jasnoćom i kreativnošću iznova povezuje s hranom.

U knjigu nas uvodi prikazom prošloga stoljeća, kroz prizmu života svoje bake i usporedbom tadašnje i današnje proizvodnje hrane. Tada je distribucijski lanac hrane bio kraći – „nastojalo se proizvesti što više vlastite hrane, a ostalo se nabavljalo lokalno i sezonski" (str. 19), dok danas vlada hiperprodukcija hrane koja može opstati zbog umjetnih gnojiva i dodatnih aditiva. Dolaskom supermarketa svu hranu nalazimo na jednom mjestu, a jedan je od problema što su uklonjene hranjive tvari iz tih proizvoda.

Smokrović nam daje zanimljiv (post) marksistički pogled na današnju proizvodnju, kojim podcrtava da je distribucijski lanac hrane duži, što dovodi do „otuđenosti od procesa proizvodnje hrane" (str. 20). Usto upozorava na otuđenost konzumenata od proizvodnje hrane jer konzumenti više ne znaju što jedu kada je sve zapakirano u plastiku i dolazi iz svih krajeva svijeta. Autorica kritizira nacionalne i nadnacionalne zakone koji bi trebali ići u korist *spoznajnim jedačima* (ljudi koji razmišljaju o onome što jedu i na određeni način i djeluju) ili velikim proizvođačima. Nakon toga smješta nas u novo mjesto radnje – na tržnicu i zaintrigirana je pitanjem: „Jel' domaće?". Potonje zatim analizira i zaključuje o ljudskoj dualnosti u terminima: „nešpricano sa sela/špricani uvoz" (str. 26). U tom zaključku nalazi problem kupaca, koji umjesto da se zapitaju kako je što uzgojeno, njih zanima samo geografska pozicija uzgoja. Domaća proizvodnja, naime, ne znači i proizvodnju bez korištenja pesticida.

Problem industrijske proizvodnje hrane nastaje i zbog monokulture što je jezgra industrijske proizvodnje. Naime, zbog monokulture tlo se mora temeljno obraditi, nakon toga se zasijava „standardiziranim sjemenom manipuliranih gena koji nemaju mogućnost razmnožavanja" (str. 29). Ta je vrsta sjemena intelektualno vlasništvo, a zbog svoje nesposobnosti razmnožavanja poljoprivrednik ga mora kupovati svake godine. Autorica dolazi do zaključka kako zbog toga samo megakorporacije imaju profit.